

5. Литвак Б. Г. Переворот 1861 года в России: Почему не реализовалась реформаторская альтернатива / Литвак Б. Г. — М. : Политиздат, 1991.
6. Русский дневник, 1859. — № 65.
7. Слабеев І. С. З історії нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.) / І. С. Слабеев. — К. : Наук. думка, 1964. — 139 с.
8. Федоров В. А. История России: 1861–1917 / Федоров В. А. — М. : Высш. шк., 2000. — 248 с.
9. Чулков М. Д. Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен донныне настоящего: В 7 т. / Чулков М. Д. — СПб. : При Имп. Академии наук, 1781–1788. — Т. VI. — Кн. 1. — 1786.
10. Шевченко В. М. Передумови скасування кріпацтва (соціально-економічний аспект) / В. М. Шевченко // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2008. — Вип. XIV. — С. 139–146.
11. Шмидт А. Об улучшении перевозочных средств в Южной России / А. Шмидт // Русский вестник. — 1860. — Т. 27.
12. Его же. Херсонская губерния // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба / А. Шмидт. — СПб. : Типография Кали-новского, 1863. — Т. 23. — Ч. 1. — 601 с.
13. Янсон Ю. Е. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе / Янсон Ю. Е. — СПб., 1870. — 412 с.

Я. П. Цецик

УДК 94.(477.4)«18/19»

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ВОЛИНИ НАПРИКІНЦІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX ст.

Проаналізовано соціально-економічний розвиток Волинської губернії наприкінці XIX — на початку XX ст. Розкрито особливості економічного зростання краю, з'ясовано рівень розвитку селянських землеволодінь.

Ключові слова: Волинська губернія, економічний розвиток, селянське землеволодіння.

Проанализировано социально-экономическое развитие Волынской губернии в конце XIX — начале XX вв. Освещены особенности экономического роста в крае, в частности крестьянских землевладений.

Ключевые слова: Волынская губерния, экономическое развитие, крестьянское землевладение.

The socio-economic development of Volyn province at the end of the 19th — in the early 20th centuries is analyzed. The features of the economic growth in the region is the level of peasant holdings are discussed.

Keywords: Volyn gubernia, economic development, peasant land ownership.

Актуальність теми зумовлена потребою об'єктивно проаналізувати специфіку та рівень соціально-економічного розвитку Волині наприкінці XIX — на початку XX ст.

Питання, пов'язані з соціально-економічними процесами на Волині наприкінці XIX — на початку XX ст., частково розглянуто в наукових працях Р. Оксенюка [7], В. Теплицького [10], І. Власюка [1] та інших учених. Деякі документи, виявлені нами в державному архіві Рівненської обл., у цій статті вперше вводяться до наукового обігу.

Метою статті є дослідження особливостей соціально-економічного розвитку Волинської губ. наприкінці XIX — на початку XX ст.

Друга половина XIX — початок XX ст. пройшли у Російській імперії під знаком реформ, які відбулися в усіх сферах громадсько-політичного та соціально-економічного життя країни. Одночасно з цим у державі спостерігалися тенденції до розвитку економіки.

Але не в усіх регіонах економіка зростала однаковими темпами. На українських землях, тобто в південних та південно-східних губерніях Російської імперії, спостерігалися досить значні темпи економічного зростання, що було зумовлено як наявністю значних покладів корисних копалин, так і великими інвестиціями з боку підприємців та промисловців, зокрема й іноземних. Натомість у західних губерніях, серед них і Волинській, економіка розвивалася значно повільніше, хоча й тут діяла низка великих підприємств — насамперед цукрових заводів. Така ситуація пояснюється незначними капіталовкладеннями у важку промисловість, віддаленістю регіону від центрів економічного життя, а також тим, що на Волині не було значних покладів корисних копалин.

Таким чином, наприкінці XIX — на початку XX ст. Волинська губ. залишалася аграрним краєм, у якому домінувало сільське населення, а великих промислових центрів не було.

Але, незважаючи на таку ситуацію, в той період на Волині відбувалося промислове піднесення, що виявилось в зростанні загальної кількості підприємств.

Так, з 1891 по 1900 рр. кількість підприємств, що діяли у Волинській губ., зросла на 39,8%. Так, коли у 1886 р. на Волині функціонувало 427 підприємств, то у 1897 їх налічувалося вже 1912, але понад 2/3 — були дрібними з невеликою кількістю робітників. Значна частина таких підприємств

(228) діяла в сільській місцевості. У промисловості тогочасної Волині широко використовувалася жіноча та дитяча праця. Зокрема, у 1897 р. з 30,1 тис. робітників 4,4 тис. становили діти до 16 років та жінки [6, с. 31].

Робочий день цих категорій працівників становив 12–14 годин на добу, а заробітна плата була значно нижчою від оплати праці чоловіків. Однак, заради справедливості, варто відзначити, що імперські уряди намагалися врегулювати робочий день жінок і дітей. Так, Указом імперського уряду від 1897 р. робочий день для них було обмежено до 11,5 год. В розпорядженні за № 1860, датованому 29 березня 1897 р., йшлося про те, що згідно зі статтею 122 Промислового статуту, виданого в 1893 р., підлітків та жінок не можна залучати до роботи між 9 год. вечора та 5 год. ранку на підприємствах з виготовлення полотняних, бавовняних тканин, льонопрядильних та деяких інших виробництвах. Але умовою припинення нічної праці жінок та дітей мало бути укладення власниками підприємств з працівниками нових угод про наймання на роботу [9, с. 527].

Проведений нами аналіз законів Російської імперії та циркулярів волинського губернатора свідчить, що аналогічно тривалість робочого дня та нічна робота жінок і підлітків обмежувалися й у інших галузях промисловості, де власники підприємств намагалися використовувати працю цих категорій робітників.

Таким чином, органи адміністративної влади робили спроби обмежити, а в деяких галузях промислового виробництва й прямо заборонити нічну працю представникам названих категорій. З іншого боку, як свідчать звіти фабрично-заводської інспекції, на багатьох підприємствах, які в той час діяли на Волині, ці приписи порушувалися, а на тих, котрі не підлягали нагляду фабрично-заводської інспекції, взагалі не виконувалися. Таку ситуацію можна пояснити тим, що більшість промислових підприємств тогочасної Волинської губ. були дрібними, а їхні власники, наймаючи працівників та враховуючи надлишок робочої сили в регіоні, намагалися це використати у своїх інтересах.

Важливою обставиною, яка характеризувала рівень життя тогочасних найманих працівників краю, була їхня заробітна плата. Тут вона була значно нижчою, ніж у південно-східних та південних губерніях. Згідно зі звітами фабрично-заводських інспекцій, середньорічна заробітна плата робітника у Волинській губ. становила 94 руб. 96 коп. на рік і була втричі меншою, ніж у робітника в Катеринославській губ. А заробітна плата жінок та дітей була ще нижчою. Так, на Житомирській тютюновій фабриці, де переважала жіноча праця, робітниці одержували в середньому 2 руб. 50 коп. на місяць. Традиційно нижче, ніж у промисловості, оплачувалася праця сільськогосподарських робітників. Так, у Володимир-Волинському

повіті сільськогосподарський робітник за рік у середньому заробляв 64 руб., а робітниця — 40. Поденний заробіток у цьому повіті становив 24–40 коп, а робітниці 20–40 коп. Аналогічні тенденції спостерігалися й у низці інших повітів губернії [7, с. 32–33].

Отже, як бачимо з наведених даних, становище робітників на Волині було далеко не простим, а рівень їхнього життя був значно нижчим порівняно з промислово розвинутими губерніями. На таку ситуацію впливало кілька чинників. По-перше, незначна кількість промислових робітників у регіоні в поєднанні зі слабо розвинутою промисловою базою створювали умови для надлишку робочої сили, чим і користалися власники підприємств. По-друге, значна кількість підприємств у селах свідчить про те, що їх працівники поєднували роботу на них з веденням власного господарства. По-третє, більшість підприємств у краї були дрібними, тож не підлягали нагляду фабрично-заводської інспекції, у зв'язку з чим власники, наймаючи 3–5 робітників, встановлювали заробітну плату залежно від своїх можливостей і домовленостей з працівником.

Економічна криза, яка охопила Російську імперію на початку ХХ ст., не вплинула значною мірою на ситуацію в промисловості Волинської губ., хоча на початку кризи частина підприємств — насамперед дрібних — збанкрутіла.

Але наступного десятиліття в краї почали проглядатися тенденції до зростання промисловості та концентрація промисловості в містах та містечках регіону. З 1901 по 1911 рр. кількість промислових підприємств зросла з 1655 до 1728, досягнувши майже передкризового стану. Одночасно з поживаленням економіки зростала й кількість робітників. Так, коли 1900 р. у Волинській губ. їх налічувалося 19 тис., то в 1911 р. — вже майже 23 тис. Одночасно з ростом промисловості підвищувався й рівень життя робітників. Так, протягом 1901–1907 рр. середньорічна заробітна плата робітника в промисловості зросла майже вдвічі й становила близько 175,5 руб. на рік. Однак у подальшому спостерігалися тенденції до часткового зниження середньорічної заробітної плати робітників, і напередодні Першої Світової війни робітник на Волині одержував у середньому 164 руб. на рік [6, с. 39–40].

На нашу думку, щоб остаточно визначити рівень життя найманих працівників, доцільно порівняти їхні прибутки з прибутками інших категорій населення, наприклад з нижньою ланкою працівників силових структур імперії. Так, заробітна платня старшого городового в місті Рівне 1907 р. становила 300 руб. на рік, молодшого, відповідно, — 240 руб. Окрім цього, кожен городовий, який прослужив у поліції понад 5 років, отримував додатково 45 руб. на рік. А утримання всього штату рівненської

поліції в кількості 62 особи в 1907 р. коштувало міському бюджету 9513 руб. [2, арк. 6].

Так, у Херсонській губ. 1906 р. поштово-телеграфний чиновник VI розряду вищого окладу отримував 360 руб. на рік, VI розряду нижчого окладу, відповідно, — 300, унтер-офіцер — 300–350, листоноша — 144–400, а сторож-розсильний — 120–276 [11, с. 44–45].

Таким чином, рівень життя промислових робітників Волинської губ. був досить низький, незважаючи навіть на те, що за перші роки ХХ ст. їхні річні прибутки зросли майже удвічі. Однак вони були приблизно на третину нижчими ніж у поліцейського, який перебував на найнижчому шаблї службової ієрархії, й удвічі нижчими, ніж у поштово-телеграфного службовця VI розряду вищого окладу. Під час аналізу зростання заробітної плати цієї верстви населення в регіоні потрібно також враховувати, що ціни на основні групи товарів також підвищувалися. Так, з 1900 по 1910 рр. ціни на худобу в губернії зросли у середньому на 20–25%, на продовольчі товари — на 10–15% тощо. Тому, враховуючи коефіцієнт росту цін на основні групи товарів та рівень життя державних службовців найнижчої ланки, все-таки можна констатувати, що рівень життя робітників у Волинській губ. поступово зріс. Одним з важливих факторів, який безумовно вплинув на це, були події революції 1905–1907 рр., які не оминули й цього регіону. Хоча на Волині не було такого масового руху проти самодержавства, як у великих промислових центрах, у багатьох місцевостях краю відбувалися виступи робітників та селян. Все це в комплексі зумовило низку поступок з боку власників підприємств та адміністративної влади представникам цих верств і спричинило певне поліпшення рівня їхнього життя.

З іншого боку, аналізуючи рівень життя робітників та стан розвитку промисловості, слід відзначити, що у губернії 23 тис. промислових робітників становили менше, ніж 1% населення краю. Згідно з даними губернського статистичного управління, станом на 1912 р. у Волинській губ. проживало 3 млн. 477 тис. осіб, з яких у містах близько 338,5 тис. осіб: менше, ніж 10% населення регіону [8, с. 52–53].

Як бачимо, основну частину населення губернії становили селяни. Окрім робітників, у краї станом на 1911 р. налічувалося 112,8 тис. ремісників, з яких близько 70% мешкали в сільській місцевості. Але комплекс імперських реформ зумовив проникнення капіталістичних відносин у всі сфери життя регіону, що зумовлювало подальшу диференціацію всіх верств населення, зокрема й ремісників. Так, станом на 1908 р. уже 41,4% ремісників (включаючи учнів) працювали як наймані робітники, а в деяких галузях, наприклад у гончарстві, деревообробній промисловості тощо їхню продукцію поступово витісняли промислові товари [6, с. 40].

В результаті всього цього зростала кількість найманих працівників, тому що частина ремісників, не витримавши конкуренції, поступово перетворювалися на робітників.

Як уже зазначалося, найчисленнішу групу населення тогочасної Волині становили селяни. Після скасування кріпосного права у 1861 р. та проведення комплексу реформ у губернії розпочалася капіталізація сільськогосподарського виробництва. Але ці явища спостерігалися насамперед серед великих та середніх землевласників, які мали змогу придбати відповідний реманент, тощо. Більшість селян володіла незначними земельними наділами, а певна їх частина взагалі не мала орних земель. Хоча в краї, згідно зі статистичними показниками, селяни були в дещо кращому становищі, ніж у Подільській та Київській губ. Так, наділи на ревізку душу по Волинській губ. становили в колишніх поміщицьких селян у середньому 4 дес., у державних селян — 5,6 дес., у Подільській губ., відповідно — 2,4 і 3,7 дес., у Київській — 2,4 і 3,9 дес. [10, с. 126].

Але такі показники були не в усіх повітах Волинської губ. Хоча під час столипінської аграрної реформи розпочалася диференціація селянства, напередодні реформи більшість селян мали майже однакові показники щодо землеволодінь. Так, у селі Городок Рівненського повіту 76 селянських родин володіли 10–11 дес. землі кожна, включаючи й трохи більше, ніж 1 дес. сінокосу на родину, а лише 7 селянських родин мали наділи менше за 1 дес. Загалом 83 селянські двори володіли 871 дес. 1241 саж. землі [3, арк. 1 зв. — 6].

Аналогічна ситуація спостерігалася й у деяких інших селах повіту. Але в окремих населених пунктах близько 15–17% селянських родин взагалі не мали орної землі, а володіли тільки присадибними ділянками. Зокрема, в селі Ставок того ж Рівненського повіту з 36 селянських господарств 6 мали тільки присадибні ділянки, а 30 родин володіли наділами розміром 9 дес. 398 саж. кожна [3, арк. 31 зв. — 34].

В іншому населеному пункті цього повіту — селі Великий Житин — станом на 1900 р. 164 ревізських душ населення, які проживали у 55 дворах, володіли 53 дес. 1600 саж. присадибної землі, 582 дес. 621 саж. орної, близько 27 дес. сінокосу та 62 дес. лісу. Всі ці землі було рівномірно поділено між мешканцями цього населеного пункту [4, арк. 18 зв. — 18].

Така ситуація заклала передумови для диференціації селянства, а з іншого боку, значний відсоток середніх і дрібних селянських господарств гальмував капіталізацію сільськогосподарського виробництва.

Стосовно виплат селян за володіння землею, то в різних повітах губернії викупні були різними, й вони поступово зростали. Так, у селі Ковалевичі Новоградволинського повіту в 1880-х — 1890-х рр. селяни платили

поміщику в середньому 1 руб. у рік за користування 1 дес. землі й 20 коп. за випас одиниці худоби, то за орендним договором з поміщиком Гижицьким від 1901 р., мали виплачувати 2 руб. 75 коп. за десятину землі, й 75 коп. — за випас одиниці худоби [5, арк. 20–21].

У Рівненському повіті викупні за користування десятиною землі становили в середньому 1,8–2 руб. на рік.

Таким чином, у різних повітах губернії орендні виплати селян були різними, на їхню величину впливали як вартість землі, так і її наявність та родючість.

Середньорічні прибутки селянських господарств різнилися. Проведений нами аналіз рівня життя селян Дубенського повіту свідчить, що більшість з них були середніми та дрібними, а їхній річний прибуток не перевищував 300 руб. на рік.

Досліджуючи рівень життя селян, варто звернути увагу й на те, що після впровадження столипінської аграрної реформи у волинському селі почала змінюватися його соціальна структура, що було спричинено руйнуванням общини й призвело до диференціації селянства. Паралельно з цим зменшувалися й дворянські землеволодіння. Так, з 1877 до 1905 рр. поміщицькі володіння у Волинській губ. скоротилися на 15,6%. Але основною особливістю цього регіону було те, що в середньому на одне дворянське господарство припадало 790,1 дес. землі, що становило найвищий показник на Правобережній Україні [1, с. 62].

Але, аналізуючи рівень дворянських землеволодінь, варто відзначити, що й у цій верстві населення спостерігалось розшарування. Так, Радзивілі, Любомирські, Потоцькі, Яблоновські володіли десятками тисяч десятин кожен, окремі землевласники мали в розпорядженні 1–3 тис. дес. землі, а значна частина дворян володіла маєтками від 50 до 200 дес. кожен.

Рівень життя землевласників прямо залежав від їхніх прибутків. Додільно проаналізувати рівень урожайності земель. На початку ХХ ст. вона підвищувалася як у поміщицьких, так і в селянських господарствах. Урожайність озимої пшениці в господарствах Волинської губ. становила: у 1906 р. в економіях — 90 пуд. з дес., у селян — 70, у колоністів — 126; у 1911 р., відповідно, — 81–77–71 пуд. з дес., в 1913 р. — 86–77–71 пуд. з дес. Аналогічні тенденції спостерігалися й щодо врожайності інших сільськогосподарських культур, які вирощувалися на Волині. Поступове зростання врожайності у господарствах селян, поміщиків та колоністів в передвоєнне десятиліття було прямим наслідком поліпшення культури обробітку землі, впровадження нових знарядь праці й сільськогосподарських машин, тощо [1, с. 63–64].

Підсумовуючи, слід зазначити, що наприкінці XIX — на початку XX ст. у Волинській губ. поступово зростали економічний потенціал, а разом з тим — і чисельність робітників, становище яких у перше десятиліття XX ст. дещо поліпшилося. Однак аналіз економічного розвитку краю дає змогу стверджувати, що в цьому регіоні України промисловість перебувала лише на стадії розвитку, більшість підприємств були дрібними, а край залишався аграрним. Паралельно з цим розпочалася капіталізація сільського господарства, що виявилось в підвищенні врожайності й не лише у великих економіях та господарствах колоністів, а й у селянських господарствах. Також відбувалася диференціація сільського населення краю, особливо яскраво це стало помітним після впровадження столипінської аграрної реформи.

1. Власюк І. М. Розвиток поміщицьких господарств Волинської губернії (1900–1917 рр.) / І. М. Власюк // Сторінки історії: Збірник наук. праць. — К. : Політехніка, 2010. — Вип. 30. — С. 60–71.

2. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО). — Ф. 165. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 6.

3. Там само. — Ф. 384. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 1 зв. — 6.

4. Там само. — Ф. 385. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 18–18 зв.

5. Там само. — Ф. 638. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 21–22.

6. Історія Волині: 3 найдавніших днів і до наших часів / О. Г. Михайлюк, Р. А. Арцишевський, Н. В. Бурчак та ін. — Львів : Вища школа, 1988. — 238 с.

7. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно визвольний рух трудящих (1861–1939 рр.) / Оксенюк Р. Н. — Львів : Каменяр, 1970. — 276 с.

8. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. Издание Волынского статистического комитета. — Житомир : Волынская губернская типография, 1913. — 549 с.

9. Сборник Циркулярных Волынских Губернских Учреждений по разным частям административного управления с 1897 по 1902 год. — Житомир : Волынская губернская типография, 1902. — 534 с.

10. Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) / Теплицький В. П. — К. : Видавництво АН УРСР, 1959. — 308 с.

11. Федорченко О. В. Нелегальні прибутки поштово-телеграфних службовців наприкінці XIX — на початку XX ст. (на матеріалах Таврійської та Херсонської губерній) / О. В. Федорченко // Сторінки історії: Збірник наук. праць. — К. : Політехніка, 2010. — Вип. 30. — С. 42–52.